

Κατ' ἐντολήν τῆς Συγκλήτου ὁ ἀκαδημαϊκὸς κ. Μιχαὴλ Σακελλαρίου θὰ ἐκφωνήσῃ τὸν πανηγυρικὸ τῆς ἡμέρας μὲ θέμα «Ἡ θέσις τοῦ 1821 στὴν Ἑλληνικὴ Ἱστορία».

Μετὰ τὸ τέλος τῆς ὁμιλίας ὁ κ. Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀκαδημίας θὰ ἀναγγεῖλῃ τὴν ἀπονομὴ τοῦ Ἀριστείου Καλῶν Τεχνῶν, ἄλλων μεταλλίων καὶ βραβείων καὶ τὴν προκήρυξιν τοῦ Ἀριστείου Θετικῶν Ἐπιστημῶν καὶ Βραβείων.

Παρακαλῶ τὸν κ. Σακελλαρίου νὰ λάβῃ τὸν λόγο.

Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ 1821 ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΓΓΚΟΥ Κ. ΜΙΧΑΗΛ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

Ἡ Πολιτεία, καθιερόνοντας τὴν 25ῃ Μαρτίου ὡς ἔθνικὴ ἑορτὴ, τὸ 1838, ἀκολούθησε τῇ συλλογικῇ συνείδησι τοῦ ἔθνους, ποὺ ἀντανακλοῦσε τὴν ἤδη συντελεσμένη ἐμπράγματι καὶ συμβολικῇ σύζευξιν τῆς θρησκευτικῆς ἑορτῆς τοῦ Ἐὐαγγελισμοῦ μὲ τὴν ἑναρξιν τῆς ἔθνευσεως.

Ἀπὸ τότε, κατὰ τὸν ἐπέτειο τοῦτον ἑορτασμό, τὸ κράτος, δημόσιοι καὶ κοινωνικοὶ ὀργανισμοί, ἀκόμη καὶ οἱ ἰδιῶτες, δοξολογοῦν τὴν ἀνεξαρτησίαν καὶ τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν ποὺ κληροδότησε ὁ ἱερός ἀγὼνας στὸ ἔθνος καὶ ἀνανεοῦν τὴν εὐγνωμοσύνην πρὸς ὅλους ὅσοι συνετέλεσαν στὴν ἐπιτυχίαν τοῦ μεγάλου ἔργου: τιμοῦν καὶ δοξάζουν τοὺς ἀγωνιστὰς, μάλιστα ἐκείνους ποὺ ἔχυσαν τὸ αἷμα τους στὰ πεδία τῶν μαχῶν ἢ μαρτύρησαν ὡς αἰχμάλωτοι· ἀπονέμουν χάριτες στοὺς φιλέλληνας ποὺ συνάθλησαν ἢ ἄλλως συνέδραμαν· τελοῦν μνημόσυνο τῶν ἀμάχων ποὺ σφαγιάσθηκαν.

Ἡ ἐτήσια περιτολὴ τῆς ἑθνικῆς ἑορτῆς συνέβαλε καὶ συμβάλλει στὸν ἰδεολογικὸ καὶ ἠθικὸ ὄπλισμό τοῦ ἔθνους. Ὡς τὸ 1912, ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 ἦταν ἡ μόνη πρόσφατη πηγὴ ἀγαλλιᾶσεως, ἀποπεποιθήσεως καὶ ἐλπίδων γιὰ τοὺς Ἕλληνας, ἐλεύθερους καὶ ἀλύ-

τρωτους· οί έορτασμοί τῆς 25ης Μαρτίου ἀνακαλοῦσαν καί συμπύκνωναν αὐτὰ τὰ συναισθήματα, πρὸ πάντων ὅταν συνέπιπταν μὲ ἐθνικὲς κρίσεις. Οἱ έορτὲς ποὺ τελέσθησαν ἀπὸ τὸ 1913 ὡς τὸ 1922 κρυστάλλωσαν γύρω τους τὶς χαρὲς γιὰ τὶς νέες νίκες, ποὺ ἰσοδυναμοῦσαν μὲ ἰσάριθμα νέα βήματα πρὸς τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ ἔργου τοῦ 1821. Κατὰ τὸ 1921, μάλιστα, ἐορτάσθηκε μὲ ἰδιαίτερη λαμπρότητα καὶ ἔξαρση ἢ συμπλήρωση ἑνὸς αἰῶνα ἀπὸ τὴν ἔναρξιν τῆς παλιγγενεσίας. Ἡ 25ῆ Μαρτίου τοῦ ἔτους 1941 βρῆκε τὸν ἑλληνικὸ στρατὸ νικητὴ στὸ ἀλβανικὸ μέτωπο, ἀλλὰ τὸν ἑλληνικὸ λαὸ κάτω ἀπὸ τὴν ἀπειλὴ τῆς γερμανικῆς εἰσβολῆς. Τὸ πρωὶ ἐκείνης τῆς ἡμέρας μεταδόθηκε ἢ εἶδηση ὅτι ἡ Γιουγκοσλαβία συμμάχησε μὲ τὴ Γερμανία καὶ τὴν Ἰταλία. Ἡ σύμπτωση τῆς ἐθνικῆς ἐορτῆς καὶ οἱ ἑλληνικὲς νίκες ποὺ εἶχαν προηγηθεῖ κράτησαν ἄθικτο τὸ ἠθικὸ τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ λαοῦ. Θυμοῦμαι τὸ θαυμαστό, πηγαῖο θάρρος, μὲ τὸ ὁποῖο ἀντιμετωπίσαμε τὴ νέα δοκιμασία. Τὴν 25ῆ Μαρτίου τοῦ ἔτους 1942 διαδήλωσαν ἐναντίον τῶν δυνάμεων κατοχῆς οἱ ἀνάπηροι τοῦ πολέμου τῆς Ἀλβανίας, πολλοὶ χωρὶς πόδια, πάνω στὰ καροτσάκια τους, κραδαίνοντας ξυλοπόδαρα καὶ πατερίτσες πρὸς τὴν κατεύθυνση τῶν πάνοπλων Γερμανῶν. Καὶ τὰ ἐπόμενα κατοχικὰ χρόνια ἔγιναν μὲ τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἐθνικῆς ἐορτῆς τολμηρὲς διαδηλώσεις καὶ ἄλλες ἐπικίνδυνες ἐκδηλώσεις τῆς ἀποφάσεως τῶν Ἑλλήνων νὰ ἀποτινάξουν τὸν ξένο ζυγὸ καὶ νὰ ἀποκαταστήσουν τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμοὺς, σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς καὶ τὶς πραγματοποιήσεις τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνα.

Γενικότερα μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἡ ἐθνεγεργσία τοῦ 1821 ἔχει καταλάβει στὴ συνείδηση, στὴν ἰδεολογία καὶ στὴ συναισθηματικὴ φόρτιση τῶν νέων Ἑλλήνων τὴ θέση ποὺ εἶχαν στοὺς ἴδιους τομεῖς οἱ μηδικοὶ πόλεμοι κατὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιότητα.

Συναντοῦμε, ἄλλωστε, σὲ πανηγυρικοὺς τῆς 25ης Μαρτίου καὶ σ' ἄλλα νεοελληνικὰ κείμενα, παραλληλισμοὺς ἀνάμεσα στὸν ἐθνικὸ πόλεμο τῶν ἐτῶν 1821 - 1829 καὶ στοὺς μηδικοὺς πολέμους. Ἄλλοι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς παραλληλισμοὺς εἶναι γενικοί· ἄλλοι ἀναφέρονται σὲ

πτυχῆς ἢ σὲ συγκεκριμένα ἐπεισόδια ἢ σὲ χαρακτηῆρες. Οἱ παλαιότεροι ἀπαντοῦν σὲ κείμενα σύγχρονα μὲ τὴν ἐπανάσταση. Ἐς θυμηθοῦμε μόνο τὸ τετράστιχο τοῦ σολωμικοῦ Ὕμνου στὴν Ἐλευθερία :

ὦ τρακόσιοι! σηκωθῆτε
 Καὶ ξανάλθετε σ' ἐμᾶς·
 Τὰ παιδιὰ σας θέλ' ἰδῆτε
 Πόσο μοιάζουνε μὲ σᾶς.

Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς εἰδικοὺς παραλληλισμοὺς ἀνάμεσα σὲ πτυχῆς καὶ γεγονότα τῆς ἐθνεγερσίας τοῦ 1821 καὶ τῶν μηδικῶν πολέμων φαίνονται βᾶσιμοι. Πρόδηλη εἶναι, ἐξ ἄλλου, καὶ ἡ ὁμοιότητα ὡς πρὸς τὸ φρόνημα καὶ τὸ ἦθος αὐτῶν τῶν δύο ἐξάρσεων τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας. Ἄλλὰ ἡ γενικὴ παρομοίωσή τους δὲν εὐσταθεῖ. Οἱ μηδικοὶ πόλεμοι εἶναι πολλοὶ καὶ διαφόρων εἰδῶν: εἶναι οἱ κατακτητικοὶ πόλεμοι τῶν Περσῶν κατὰ τῶν Ἑλλήνων τῆς δυτικῆς Μ. Ἀσίας, τῶν νήσων, τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας· εἶναι ἡ ἐπανάσταση τῶν ἰωνικῶν πόλεων· εἶναι οἱ περσικὲς ἐκστρατεῖες τῶν ἐτῶν 491, 490 καὶ 480-479· εἶναι οἱ πόλεμοι ἀπελευθερώσεως τῶν Ἑλλήνων τῶν νήσων καὶ τῆς μικρασιατικῆς ἡπείρου. Ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821, ἕνας μοναδικὸς πόλεμος, δὲν μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ μὲ τὸ σύνολο τῶν μηδικῶν. Δὲν μπορεῖ νὰ παραβληθεῖ οὔτε μὲ καθένα ἀπὸ αὐτοὺς πὸν δὲν εἶναι ἐπανάσταση. Ἄλλὰ καὶ ὁ παραλληλισμὸς τοῦ 1821 μὲ τὴν ἰωνικὴ ἐπανάσταση δὲν μπορεῖ νὰ προχωρήσει πολὺ: ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἦλθε ἔπειτα ἀπὸ μακρὰ περίοδο ὑποτέλειας ὄλου σχεδὸν τοῦ ἐλληνισμοῦ (ἔξω ἀπὸ τὸ ἐλάχιστο τμήμα του, στὰ Ἰόνια νησιά): οἱ Ἴωνες ἐξεγέρθηκαν ἐλάχιστα χρόνια μετὰ τὴν ὑπαγωγή τους ὑπὸ τοὺς Πέρσες, πού, ἐπὶ πλέον, πολὺ ἀπεῖχαν ἀπὸ τὸ νὰ ἔχουν ὑποτάξει τὸ σύνολο τοῦ ἔθνους. Ὁ χῶρος τῆς διεξαγωγῆς τῶν ἐπιχειρήσεων κατὰ τὴν ἰωνικὴ ἐπανάσταση εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν χῶρο τῶν ἐπιχειρήσεων τῆς ἐλληνικῆς ἐθνεγερσίας τοῦ 1821. Οἱ δυνάμεις πὸν κινητοποιήθηκαν ἀπὸ τὶς δύο πλευρῆς κατὰ τὴν ἰωνικὴ ἐπανάσταση ἦσαν πολὺ κατώτερες

ἀπὸ ἐκεῖνες ποὺ κινήτοποιήθηκαν κατὰ τὰ ἔτη 1821 - 1829. Τέλος ἡ ἰωνικὴ ἐπανάσταση κατέληξε σὲ ἦττα τῶν ἐπαναστατῶν καὶ προκάλεσε τὴν ἀπόφαση τῶν Περσῶν νὰ κινήθοῦν ἐναντίον τῶν Ἑλλήνων ποὺ τοὺς βοήθησαν, ἐνῶ ἡ ἐξέγερση τοῦ 1821 στέφθηκε μὲ ἐπιτυχία καὶ ἀποτελέσσει τὴν ἀφετηρία τῆς ἀπωθήσεως τῶν Τούρκων.

Ἡ ἐθνεγερσία τοῦ 1821 δὲ μοιάζει οὔτε μὲ κανέναν ἄλλον ἀπὸ τοὺς πολέμους ποὺ ἀναγκάσθηκαν νὰ διεξαγάγουν οἱ Ἕλληνες κατὰ τὴ μακροαίωνα ἱστορία τους ἐναντίον ξένων ἐπιθετικῶν δυνάμεων. Οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς πολέμους δὲν εἶναι ἐπαναστάσεις, ἀλλὰ ἀνακτήσεις· ὅσοι εἶναι πράγματι ἐπαναστάσεις εἶχαν τοπικὸ χαρακτήρα καὶ δὲν ἦσαν ἐπιτυχεῖς. Ἡ ρωμαιοκρατία, ποὺ ἔχει πολλὰς ὁμοιότητες μὲ τὴν τουρκοκρατία, δὲν ἔληξε μὲ ἐπανάσταση τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀφομοίωση τῶν Ρωμαίων ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες καὶ τὸν οὐσιαστικὸ ἐξελληνισμὸ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 διακρίνεται καὶ γιὰ ἕναν ἀκόμη λόγο: ἴδρυσε, γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία, ἔθνικὸ ἑλληνικὸ κράτος. Πράγματι, τὰ ἀρχαιότερα ἑλληνικὰ κράτη περιέλαβαν πολὺ μικρὰ τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὸ κράτος τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ οἱ ἑλληνιστικὲς μοναρχίες εἶχαν ὡς ὑπηκόους ἐπίσης τμήματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ ἐπὶ πλέον διάφορους ἄλλοεθνεῖς. Ἡ βυζαντινὴ αὐτοκρατορία, καὶ αὐτὴ ἕνα ἑλληνικὸ κράτος, περιέλαβε τὸ σύνολο τοῦ μεσαιωνικοῦ ἑλληνισμοῦ· εἶχε ὅμως καὶ μειονότητες· ἐξ ἄλλου δὲ διεκδικοῦσε ἑλληνικότητα, ἀλλὰ ρωμαϊκότητα καὶ οἰκουμενικότητα.

Ἡ ἐθνεγερσία τοῦ 1821 κατέχει λοιπὸν ξεχωριστὴ θέση στὴν ἑλληνικὴ ἱστορία. Δὲν εἶναι ὅμως ἀπομονωμένη. Πρῶτον, συνάπτεται μὲ τὰ γεγονότα ποὺ τὴν προετοίμασαν καὶ μὲ τὶς συνέπειές της· δευτέρον, κλείνει τὴν περίοδο τῶν ἀκάρπων ἑλληνικῶν ἐξεγέρσεων ἐναντίον τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ καὶ ἐγκαινιάζει τὴν περίοδο τῆς ἀπωθήσεως τῶν Τούρκων· τέλος, ἐγγράφεται στὸν ἀκόμη εὐρύτερο κύκλο τῶν ἑλληνοτουρκικῶν πολέμων.

Οι έλληνοτουρκικοί πόλεμοι άρχισαν τὸ 1048 καὶ τελείωσαν ὀκτακόσια ἑβδομήντα τέσσερα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1922. Οἱ Τούρκοι κατέλαβαν τὴν τελευταία ἑλληνικὴ ἐστία ἀντιστάσεως, τὴν Τραπεζούντα, τὸ 1461· ἡ φάση τῆς ἐξαπλώσεώς τους σὲ ἑλληνικὰ ἐδάφη ὑπὸ ἑλληνικὴ διοίκηση διάρκεσε τετρακόσια δέκα τρία χρόνια. Ἐὰν λογαριάσουμε καὶ τὸ χρόνο ποὺ χρειάσθηκαν, γιὰ νὰ πάρουν καὶ τὰ ἑλληνικὰ ἐδάφη ποὺ εἶχαν κατακτηθεῖ προγενέστερα ἀπὸ δυτικὲς δυνάμεις (-1715), ἡ προέλασή τους ἀπαίτησε ἑξακόσια ἐξήντα ἑπτὰ χρόνια. Στὸ μεταξὺ εἶχαν ἀρχίσει οἱ ἑλληνικὲς ἐξεγέρσεις. Ἀπὸ τὴν πρώτη, τὸ 1463, ὡς τὸ 1821 πέρασαν τριακόσια πενήντα ὀκτὼ χρόνια. Ἡ ἀπώθηση τῶν Τούρκων, ἀπὸ τὸ 1821 ὡς τὸ 1922, κράτησε ἑκατὸν ἕνα χρόνια.

Ἡ τουρκικὴ πλημμυρίδα ἄρχισε στὴν Ἀρμενία καὶ ἔφθασε στὴν Πελοπόννησο, τὸ 1460. Ἡ ἀπελευθερωτικὴ ἀμπατισ ἄρχισε στὴν Πελοπόννησο, τὸ 1821, καὶ ἄγγιξε τὸν Πόντο, οἱ Ἕλληνες τοῦ ὁποῦ ἀπαίτησαν, τὸ 1919, τὴν ἑνωσή τους μὲ τὴν Ἑλλάδα ἢ, τουλάχιστον, τὴ δημιουργία αὐτονόμου κράτους. Ὡς τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πληθυσμῶν ὑπῆρχαν Ἕλληνες, ὄχι μόνον στὸν Πόντο, ἀλλὰ καὶ νοτιότερα, στὰ σύνορα τῆς Ἀρμενίας καὶ στὴν Κιλικία. Τὰ ἐξωτερικὰ ὄρια τοῦ χώρου τῶν ἑλληνοτουρκικῶν ἀγῶνων δὲν ἄλλαξαν σημαντικὰ ἀνάμεσα στὸ 1048 καὶ στὸ 1922, ἀπὸ ἀνατολὴ καὶ δύση. Μετακινήθηκαν ὅμως βορειότερα, καθὼς ἑλληνικοὶ πληθυσμοὶ ἐποίκισαν ὡς τὰ τουρκοαυστριακὰ σύνορα καὶ ὡς μέσα στὶς ὑποτελεῖς στὸ σουλτάνο παραδουνάβιες ἡγεμονίες. Στὸν ἑλληνοτουρκικὸν ἀγῶνα ἔλαβε μέρος, μὲ διάφορες μορφὲς πάλης, ὄχι ἔνοπλες, καὶ ὁ ἑκτὸς τῆς ὀθωμανικῆς ἀυτοκρατορίας ἑλληνισμὸς, διάσπαρτος στὴν Ἰταλία, στὴν κεντρικὴ Εὐρώπη καὶ στὴ Ρωσία.

Μέσα στὰ ἴδια χρονικὰ πλαίσια, 1048 - 1922, οἱ Ἕλληνες ὑπέστησαν φοβερὲς ἀπώλειες ἀπὸ σφαγές, ἀνδραποδισμοὺς καὶ ἐξισλαμισμούς. Οἱ χειρότερες φάσεις τοποθετοῦνται στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος, ἀπὸ τὸ 1071 ὡς τὸ 1300 καὶ ἀπὸ τὸ 1914 ὡς τὸ 1922. Κατὰ τὴν πρώτη φάση ὁ βυζαντινὸς ἑλληνισμὸς τῆς Μ. Ἀσίας δέχθηκε συντριπτικὰ

πλήγματα· ἡ διάβρωσή του συνεχίσθηκε γιὰ πολὺν καιρὸ ἀκόμη, ἀλλὰ μὲ βραδύτερο ρυθμὸ. Λιγότερο δλέθριες, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε βαρύτερες ὑπῆρξαν οἱ ζημίαι πὺν ἔπαθαν, κατὰ τὸ διάστημα τῆς τουρκοκρατίας, οἱ Ἑλληνες τῆς Θράκης, τῆς Μακεδονίας, τῆς Κρήτης. Ἡ τελευταία πράξη τῆς τραγωδίας διαδραματίσθηκε πάλι στὴ Μ. Ἀσία. Οἱ Τοῦρκοι, ἀντίθετα πολλαπλασιάσθηκαν, ὄχι μόνο χάρη στὴν ὑψηλὴ γεννητικότητά τους, ἀλλὰ πρὸ πάντων χάρη στὴν ἀφομοίωση τῶν ἐξισλαμιζομένων, Ἑλλήνων, Ἀρμενίων, Βουλγάρων, Σέρβων, Ἀλβανῶν, Βλάχων.

Ἔτσι ἄλλαξε καὶ ἡ συγκρότηση τῆς ομάδας πὺν ὀνομάζουμε Τούρκους. Οἱ ἐξισλαμιζόμενοι ἐκτουρκίζονταν ἄλλοτε γρηγορότερα, ἄλλοτε ἀργότερα, ἄλλοτε καθόλου. Καθ' ὄλο τὸ διάστημα πὺν ἐπισκοποῦμε συνυπῆρχαν: 1) Τοῦρκοι καθαρῶναιμοι ἢ σχεδὸν καθαρῶναιμοι (ὡς τὸν 20ὸν αἰῶνα διατηρήθηκαν ἄμεικτοι ὅσοι παρέμειναν νομάδες κτηνοτρόφοι)· 2) Τοῦρκοι ἀπόγονοι Τούρκων καὶ Χριστιανῶν· 3) Τοῦρκοι ἀπόγονοι Χριστιανῶν· 4) Μωαμεθανοὶ ἀτελῶς ἐκτουρκισμένοι, ὅπως οἱ ἐλληνικῆς καταγωγῆς Βαλαάδες τῆς δυτικῆς Μακεδονίας, οἱ Τουρκοκρητικοὶ καὶ ἄλλες ομάδες· 5) Μωαμεθανοὶ μὴ ἐκτουρκισμένοι, ὅπως οἱ λεγόμενοι ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες, ἀδόκιμα, Τουρκαλβανοί. Οἱ Τοῦρκοι ἀπέκτησαν ἐθνικὴ τουρκικὴ συνείδηση τὸν 20ὸν αἰῶνα.

Οἱ Ἑλληνες πὺν ἀντιμετώπισαν τοὺς Τούρκους κατὰ τὴν ἐξάπλωσὴ τους ἦσαν ἀπόγονοι τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἐξελληνισμένων ἐθνικῶν στοιχείων, ἐλληνόγλωσσοι, συνεχιστὲς τοῦ ἐλληνιστικοῦ πολιτισμοῦ καὶ μερικῶν ρωμαϊκῶν κρατικῶν ἰδεῶν. Αὐτοκαθορίζονταν μὲ δύο συντεταγμένες, θρησκευτικὴ καὶ πολιτικὴ: ἡ πρώτη τοὺς ἐνέτασσε στὴν ομάδα τῶν Χριστιανῶν ὀρθοδόξων· ἡ δευτέρη τοὺς τοποθετοῦσε στὴν ομάδα τῶν «Ρωμαίων», δηλαδὴ τῶν ὑπηκόων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους πὺν λεγόταν ρωμαϊκό. Τὸ ἐθνικὸ ὄνομα Ἑλλήνες εἶχε ἀλλάξει σημασίαι ἀπὸ πολλοὺς αἰῶνες: ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ τὸ εἶχε καταστήσει συνώνυμο μὲ τὸν ὄρο «εἰδωλολάτρης». Ἦδη ὁμως ἀνακτοῦσε τὴν ἀρχικὴ ἐθνικὴ σημασίαι του καὶ τοῦτο τὸ γεγονὸς συμ-

βάδιζε με τὴν ἀφύπνιση τῆς ἐλληνικῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως. Ἡ ἀρχὴ ἔγινε μεταξὺ τῶν λογιότερων μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους· ἔλαβε νέα ὄθηση, ἐνῶ ἡ τουρκικὴ ἀπειλὴ ἐσκίαζε πλέον τὰ τελευταῖα σπαράγματα τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας· ἐπιταχύνθηκε κατὰ τὸν 17ο καὶ τὸν 18ο αἰῶνα, χάρις στὴ διάδοση τῆς παιδείας· πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπανάσταση εἶχε ἐγγίσει κύκλους πού δὲν εἶχαν περάσει οὔτε ἀπὸ γραμματοδιδασκαλεῖο. Στὸ μεταξὺ οἱ Ἕλληνες χρησιμοποιοῦσαν καὶ τὸ ἐθνικὸ Ρ ω μ α ῖ ο ς, Ρ ω μ ι ό ς, χωρὶς νὰ προσέχουν τὴν ἀρχικὴ σημασίαν του. Παράλληλα τὸ ἐλληνικὸ ἔθνος προσεῖλκυε ὀρισμένα ἀλλόγλωσσα χριστιανικὰ στοιχεῖα.

Τὸ ὀθωμανικὸ κράτος δὲν ἔδινε σημασίαν στὶς γλωσσικὰς διαφορὰς τῶν ὑπηκόων του καὶ ἀγνοοῦσε τὶς ἐθνικὰς συνειδήσεις. Βασικὰ θεοκρατικὸ, διέκρινε πιστοὺς καὶ ἀπίστους. Εὐνοοῦσε τοὺς πρώτους καὶ ἀνεχόταν τοὺς Χριστιανοὺς καὶ τοὺς Ἑβραίους, σύμφωνα μετὰ ἐπιταγὴν τοῦ ἱεροῦ νόμου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὸ λόγον ὅτι οἱ ραγιάδες ἀποτελοῦσαν χρήσιμες παραγωγικὰς δυνάμεις καὶ ὑποβάλλονταν σὲ περισσότερας ὑποχρεώσεις πρὸς τὸ κράτος. Στὶς οικονομικὰς καὶ ἠθικὰς μειώσεις πού ἐπέβαλε ὁ νόμος ἔρχονταν νὰ προστεθοῦν οἱ καταπιέσεις καὶ καταχρήσεις τῶν κρατικῶν ὀργάνων, ἀπὸ τὴν κορυφὴν ὡς τὴν βάση, τῶν τιμαριούχων, τῶν στρατιωτικῶν τμημάτων, τῶν λιποτακτῶν. Ὅσοι ραγιάδες ἀσπάζονταν τὸ μωαμεθανισμό, ὄχι μόνον ἀπαλλάσσονταν ἀπὸ αὐτὰ τὰ δεινὰ, ἀλλὰ καὶ ἀποκτοῦσαν ἀπεριόριστους, ἀπὸ νομικὴ καὶ ἠθικὴ πλευρὰ, δυνατότητες ἐξελίξεως. Ἡ μουσουλμανικὴ κοινωνία ὄχι μόνον δὲν ἀντιδροῦσε στὸν ἐξισλαμισμό, προϋπόθεσις γιὰ τὴν ἀνύψωσι ἀπὸ τὴν τάξιν τῶν καταπιεζομένων στὴν τάξιν τῶν προνομιοῦχων, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐπέβαλε ἀναγκαστικὰ, σὲ περιπτώσεις ἐκρήξεως θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ. Ἐκεῖνοι λοιπὸν ἀπὸ τοὺς ραγιάδες πού δὲν ὑπέκυπταν στὸν περιορισμὸ τῆς καλύτερης ζωῆς, ἀκόμη περισσότερο ἐκεῖνοι πού προτιμοῦσαν τὸ μαρτύριον, ἦσαν ὅσοι εἶχαν ἰσχυρότερη θρησκευτικὴ πίστιν καὶ ἐμπεδότερη ἐθνικὴ συνείδησι. Μετὰ τὸν ἀποκλεισμὸν τοῦ ἐξισλαμισμοῦ δὲν ὑπῆρχε ἄλλη λύσις γιὰ τὴν ἀποφυγὴν τῆς δουλείας

καὶ τῶν συγκεκριμένων συνεπειῶν τῆς ἀπὸ τὴν ἀντίσταση, παθητικὴ καὶ ἐνεργητικὴ. Κορυφαία μορφή ἐνεργητικῆς ἀντιστάσεως ἦταν ἡ ἐπανάσταση.

Ἐπενθυμίζω ὅτι ἡ ἐνοπλῆ προσπάθεια τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἀποτίναξη τοῦ τουρκικοῦ ζυγοῦ ἄρχισε στὴν Πελοπόννησο τὸ 1463, τρεῖς μόνον χρόνια μετὰ τὴν κατάκτησὴ τῆς ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Ἀκολούθησαν καὶ ἄλλα ἀπελευθερωτικὰ κινήματα, ἐνῶ ποτὲ δὲν ἔπαυαν ἡ ἀναταραχὴ καὶ ἡ ἀντίσταση στὴν ἐξουσία. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐκδηλώσεις ὡς τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Μακεδονίας, τὸ 1912, καὶ τὸ βορειοηπειρωτικὸν ἀγῶνα, τὸ 1913 - 1914, συγκεντρώνονται στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς ζώνης πὸν ἐκτείνεται νότια ἀπὸ τὴ γραμμὴ Ἀκροκεραυνίων - Κερδυλλίων. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ ζώνη κατοικοῦσαν οἱ μισοὶ περίπου Ἑλληνες, ἐνῶ οἱ ἄλλοι μισοὶ ἦσαν διάσπαρτοι· στὴν ἴδια περιοχὴ οἱ Τούρκοι ἦσαν λίγοι καὶ ἀπομονωμένοι, ἐνῶ ἄλλοι ἦσαν σημαντικὰ ἢ συντριπτικὰ περισσότεροι· ἐπίσης ἡ φυσικὴ διαμόρφωση τῆς περιοχῆς ἐνοοῦσε τὶς ἐλαφρὰ ὄπλισμένες καὶ ἐπιχώριες ἀντιστασιακὰς δυνάμεις, ἐνῶ δυσχέρανε τὶς κινήσεις τῶν δυνάμεων τῆς ἐξουσίας, καὶ μάλιστα τῶν κατ' ἐξοχίαν ἀποτελεσματικῶν ὄπλων, ἵππικου καὶ πυροβολικοῦ. Ἀνάλογη διαμόρφωση ἔχει καὶ ἡ Κρήτη, ὅπου ἡ περίοδος τῶν ἐλληνικῶν ἐπαναστάσεων κατὰ τῶν Τούρκων ἄρχισε τὸ 1770, ἔπειτα ἀπὸ ἓνα αἰῶνα πολὺ βαρεῖᾶς σκλαβιᾶς, στὸ διάστημα τῆς ὁποίας ἔγιναν τόσοι πολλοὶ ἐξισλαμισμοί, ὥστε οἱ Τουρκοκρητικοὶ νὰ φθάσουν τὰ 45% τοῦ πληθυσμοῦ. Τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου εἶχαν ἐλάχιστους Τούρκους· μερικὰ μάλιστα δὲν εἶχαν καθόλου. Ἀλλὰ ἐπιτηροῦνταν ἀποτελεσματικὰ ἀπὸ τὸν ὀθωμανικὸ στόλο. Ἐτσι σ' αὐτὸ τὸ χῶρο σημειώθηκαν ἐπαναστατικὰς κινήσεις μόνον κατὰ τὴ δράση ρωσικῆς μοίρας, ἀπὸ τὸ 1770 ὡς τὸ 1774, ἀργότερα κατὰ τὶς δύο περιόδους τῆς δράσεως τοῦ καταδρομικοῦ στολίσκου τοῦ Λάμπρου Κατσώνη, τέλος κατὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, κάτω ἀπὸ τὴν προστασίαν τῆς ἐλληνικῆς ναυτικῆς δυνάμεως.

Ἡ ἔθνεγεργσία τοῦ 1821 εἶναι πρῶτιστα μία κορυφαία φάση τῶν ἀπελευθερωτικῶν ἀγῶνων πὸν ἄρχισαν τὸ 1463 καὶ τελείωσαν τὸ 1922. Ὡστόσο διαφέρει σημαντικὰ ἀπὸ τοὺς προηγούμενους.

Ἡ πιὸ ἐκδηλη διαφορὰ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 μὲ τὰ παλαιότερα κινήματα συνίσταται στὸ γεγονὸς ὅτι ἐπέτυχε ἓνα πολιτικὸ ἀποτέλεσμα. Τοῦτο ὁμως ὀφείλεται σ' ἄλλες διαφορές, πὸν θὰ μνημονεύσω ἀμέσως.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἔθεσε σὲ κίνηση μεγαλύτερο ἀριθμὸ μαχητῶν καὶ σὲ περισσότερες ἐπαρχίες σὲ σύγκριση μὲ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1770, ἣ ὁποία πάλι ὑπερέχει ὡς πρὸς τὰ ἴδια σημεῖα ἀπὸ κάθε προηγούμενη. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ δηλώνει ὑψωση τοῦ φιλελεύθερου πυρετοῦ στὸ ἐθνικὸ σῶμα, ἀλλὰ καὶ μεγαλύτερη αὐτοπεποίθηση.

Αὐτὴ δικαιώνεται καὶ ἀντικειμενικά. Τὸ 1821 οἱ Ἕλληνες διέθεταν χερσαῖες δυνάμεις περισσότερο ἐμπειροπόλεμες παρὰ κατὰ τὸ παρελθόν. Εἶχαν, ὅπως πάντα, τοὺς Μανιάτες καὶ τοὺς κλεφταρματολοὺς. Σὲ τούτους ὁμως ἤλθαν νὰ προστεθοῦν οἱ Σουλιῶτες, μὲ τὴν τεράστια πείρα πὸν ἀπέκτησαν ὑπερασπιζόμενοι τὰ χώματά τους καί, ἔπειτα, ὡς ἐπαγγελματίες στρατιῶτες, καθὼς καὶ οἱ τέως κλεφταρματολοὶ πὸν ὑπηρετήσαν σὲ εἰδικὴ στρατιωτικὴ μονάδα τῆς Ἰόνιας πολιτείας. Ὅσον ἀφορᾷ στὸ ἐλληνικὸ ναυτικὸ, τοῦτο ἦταν ἓνα τελείως νέο ὄπλο καί, ἐπὶ πλέον, ἱκανὸ νὰ ἐπιβληθεῖ στὸ ὀθωμανικὸ.

Οἱ Ἕλληνες τοῦ 1821 ἦσαν ἐπίσης πλουσιότεροι. Τὰ πολεμικὰ ἔξοδα τῶν πρῶτων ἐτῶν τῆς ἐπαναστάσεως καλύφθηκαν ἀπὸ ἐσωτερικοὺς πόρους: ὄχι μόνον μὲ ἓνα μέρος ἀπὸ τὸ προῖον τῆς φορολογίας, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἐθελούσιες εἰσφορὲς πλουσίων Ἑλλήνων, τοῦ ἐσωτερικοῦ καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ. Οἱ Σέκερης καὶ Λεβέντης χρηματοδότησαν τὴ Φιλικὴ Ἑταιρεία· ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης διέθεσε τὴν περιουσία του στὸ πολεμικὸ ἔργο πὸν ὀργάνωσε καὶ διηύθυνε· οἱ Ὑδραῖοι καὶ οἱ Σπετσιῶτες ἐφοπλιστὲς κράτησαν τὸ κύριο βάρος τῆς συντηρήσεως καὶ τῶν κινητοποιήσεων τοῦ στόλου· πολυἀριθμοὶ ἄλλοι Ἕλληνες συνέβαλαν σὲ ἐράνους καὶ ἀγαθοεργίες.

Ἄλλὰ καὶ πνευματικὰ πλουσιότερος ἦταν ὁ ἑλληνισμὸς τοῦ 1821, χάρη στὴν ἐξάπλωση τῆς γενικῆς καὶ τῆς ἀνώτερης παιδείας, στὶς ποιητικὲς ἀλλαγὲς τοῦ περιεχομένου τῶν σπουδῶν καὶ στὶς ἰδεολογικὲς ζυμώσεις πὸν εἶχαν προηγηθεῖ. Σὲ κάθε ἑλληνικὴ περιοχὴ, ὅπου ἀπλωνόταν ἢ ὀθωμανικὴ κατάκτηση, ἢ παιδεία παρήκμαζε. Ἡ ἀνάκαμψη ἄρχισε μὲ μία ἀπόφαση τῆς πατριαρχικῆς συνόδου, τοῦ ἔτους 1593, πὸν ὄρισε: «ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ ἑαυτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνη τὴν ἀναγκαίαν ποιεῖν, ὥστε τὰ θεῖα καὶ ἱερὰ γράμματα δύνασθαι διδάσκεσθαι· βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις, ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν». Ἀκολούθησε φιλότιμη προσπάθεια ἰδρύσεως σχολείων ἀπὸ ἄκρη σὲ ἄκρη τοῦ ἑλληνισμοῦ, μὲ πρωτοβουλίες ἱεραρχῶν, κοινοτήτων, συντεχνιῶν καὶ μὲ χρηματικὴ ἀρωγὴ τῶν πλουσιότερων τοῦ γένους, τόσο τοῦ ἐσωτερικοῦ ὅσο καὶ τῆς διασπορᾶς. Οἱ ἴδιοι παρεῖχαν ἐπίσης ὑποτροφίες καὶ βοηθήματα σὲ ἄπορους μαθητὲς καὶ σπουδαστὲς. Οἱ ἑλληνικὲς παροικίες τοῦ ἐξωτερικοῦ ἴδρυσαν σχολεῖα ἀριότερα ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν ὑπόδουλων μερῶν καὶ ἀνοικτὰ στὰ νέα ρεύματα. Ὅλοένα περισσότεροι νέοι σπούδαζαν σὲ ξένα πανεπιστήμια. Μερικοὶ ἀπὸ αὐτούς, μολονότι εἶχαν διπλώματα ἰατρικῆς ἢ νομικῆς, φιλοτιμοῦνταν νὰ διδάξουν σὲ σχολεῖα κλασσικὰ γράμματα, μαθηματικά, φυσικὲς ἐπιστῆμες, φιλοσοφία, καὶ μάλιστα μὲ νέες μεθόδους. Τὸ ἔργο τῆς σχολικῆς ἐκπαιδεύσεως συμπληρωνόταν μὲ μεταφράσεις ἢ διασκευὲς ξένων συγγραμμάτων ποικίλης ὕλης καθὼς καὶ μὲ πρωτότυπα δημοσιεύματα. Ἔτσι ἔφθασαν στοὺς Ἑλληνας ἰδέες τοῦ διαφωτισμοῦ, καθὼς καὶ σύγχρονες ἐπιστημονικὲς γνώσεις.

Ἡ γνωριμία τῶν νέων Ἑλλήνων μὲ τὸ ἀρχαῖο παρελθὸν τους, τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴν ἐμπέδωση τῆς ἐθνικῆς αὐτογνωσίας καὶ τὴν προβολὴ προτύπων στὸ ἀνασυντασσόμενο ἔθνος ἔγινε οὐσιαστικότερη. Τέλος ἔφθασαν στὴν Ἑλλάδα οἱ νέες πολιτικὲς ἰδέες, αὐτούσιες ἢ καὶ προσαρμοσμένες στὰ ἑλληνικὰ πράγματα: ὑπὸ τῇ μορφῇ ἐπικρίσεων

κατὰ τῶν προκρίτων καὶ τῶν ἱεραρχῶν. Ἀπὸ τὴν ἀντίθετη πλευρὰ ἀναπτύχθηκε πολεμικὴ ἐναντίον τῶν νέων ἰδεῶν καὶ ὑπεράσπιση τῶν παραδοσιακῶν. Τὸ νεωτεριστικὸ ρεῦμα συνετέλεσε στὴν προετοιμασίαν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ στὴ διαμόρφωση τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν τῆς. Ἐπίσης προσέφερε πολλὰ ἀπὸ τὰ στελέχη τῆς. Ἄλλα ὅμως στελέχη τῆς ἐπαναστάσεως προέρχονταν ἀπὸ τὴ συντηρητικὴ παράταξι.

Ἐνδιαφέρουσες εἶναι οἱ μεταβολές ποὺ παρουσιάζει ἡ σύνθεσις τῆς ἡγεσίας τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων ἀπὸ τὸ 1463 ὡς τὸ 1821. Τὰ παλαιότερα κινήματα, ὡς τὸ 1585, ἔγιναν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ ὀπλαρχηγούς. Κατὰ τὰ ἔτη 1582, 1603 καὶ 1609 πραγματοποιήθηκαν προεπαναστατικὲς ἐπαφές μὲ ξένους ἀπὸ ἓνα ἱερωμένο καὶ ἀρχηγὸς ἐγκρίτων οἰκογενειῶν τῆς Μάνης. Ἀπὸ τὸ 1612 ὡς τὸ 1619 ἔγιναν διαβήματα πρὸς ξένους ἡγεμόνες ἀπὸ ἀρχιερεῖς τῆς Πελοποννήσου, τῆς Στερεᾶς καὶ βορειότερων διαμερισμάτων. Ἐπίσης ἱεράρχης ἦταν ὁ ἡγέτης δύο ἐπαναστατικῶν κινήματων ποὺ ἔγιναν στὴ Θεσσαλίαν τὸ 1600 καὶ στὴν Ἡπειρὸ τὸ 1611. Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770 πρωτοστάτησαν στὴν Πελοπόννησον ἀρχιερεῖς καὶ πρόκριτοι, στὴ Στερεὰ καὶ βορειότερα ἀρχιερεῖς καὶ ὀπλαρχηγοί. Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία ἰδρύθηκε ἀπὸ πρόσωπα ποὺ δὲν ἀνῆκαν σὲ καμμία ἀπὸ αὐτὲς τὶς ομάδες· δὲν ἦσαν ὅμως οὔτε ἀπὸ τοὺς ἐπιτυχημένους καὶ γνωστοὺς ἀστούς. Στὸ τέλος μνήθηκαν σ' αὐτὴν καὶ ἀρχιερεῖς καὶ πρόκριτοι καὶ ὀπλαρχηγοί καὶ Φαναριῶτες καὶ ἡ ἀρχηγία προσφέρθηκε πρῶτα στὸν Καποδίστρια καὶ ἔπειτα στὸν Ὑψηλάντη. Ἡ ἡγεσία τῆς ἐπαναστάσεως στὸν ἐλλαδικὸν χῶρον ἀποτελέσθηκε ἀπὸ τοὺς τοπικοὺς παραδοσιακοὺς παράγοντες — πρόκριτους, ἀρχιερεῖς, ὀπλαρχηγούς, — στοὺς ὁποίους προστέθηκαν Φαναριῶτες. Πολλοὶ νέοι μὲ εὐρωπαϊκὴ μόρφωση διαδραμάτισαν δευτέρους ρόλους καὶ στελέχωσαν τὶς κυβερνητικὰς ὑπηρεσίες. Οἱ ἐπιχώριοι ἀστοὶ δὲν ἐμφανίσθηκαν στὸ προσκήνιο, μὲ τὴν ἐξαίρεσιν τῶν ἐφοπλιστῶν τῆς Ὑδρας καὶ τῶν Σπετσῶν, ποὺ ὅμως

ἦσαν καὶ πρόκριτοι. Ἄλλ' οὔτε τοῦ ἐξωτερικοῦ οἱ Ἕλληνες ἀστοὶ ἔδωσαν πολιτικὴ ἡγεσία στὴν ἐπανάσταση.

Ὁ ρόλος τῶν Ἑλλήνων ἀστῶν, πρὸ πάντων τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὑπῆρξε σπουδαῖος στὴν ἴδρυσή σχολείων, στὴν ἐπέκτασή τῆς μορφώσεως καὶ στὴ διάδοσή νέων ἰδεῶν· ἀλλὰ στὸ τελευταῖο ἔργο συνέβαλαν ἐπίσης μερικοὶ Φαναριῶτες, καθὼς καὶ κληρικοί. Στὶς νέες ἰδέες ἀντιτάχθηκαν ἄλλοι κληρικοί, μάλιστα ἡ κορυφὴ τῆς Ἐκκλησίας. Γενικότερα οὔτε ὁ κλῆρος οὔτε ἄλλη κοινωνικὴ ομάδα ἔλαβε ἐνιαία θέση στὴ διαμάχη νεωτεριστῶν καὶ συντηρητικῶν ἢ στὸ ἐθνικὸ πρόβλημα. Οἱ κρίσεις, οἱ ἀποφάσεις καὶ οἱ πράξεις τῶν μὲν καὶ τῶν δὲ ἐπηρεάσθηκαν ὄχι μόνον ἀπὸ τὶς ἐνδοελληνικὰ συνθήκες, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς ἰδεολογικὰς θέσεις καὶ τὶς πραγματοποιήσεις τῶν ξένων προτύπων.

Φαίνεται περίεργο τὸ γεγονός ὅτι οἱ ὀλιγαρχικοὶ δὲν ἐπηρεάσαν τὴ σύνταξη τῶν συνταγμάτων τῆς ἐλληνικῆς ἐπαναστάσεως, τὰ ὁποῖα ἐμπνέονταν ἀπὸ τὰ ριζοσπαστικὰ συντάγματα τῆς γαλλικῆς ἐπαναστάσεως καὶ καθιέρωναν τὴν ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, τὴ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν, τὴν ὑπεροχὴ τῆς λαϊκῆς ἀντιπροσωπειᾶς ἀπέναντι στὴν ἐκτελεστικὴ ἐξουσία καὶ τὴν ἐπὶ πλέον ἐξασθένηση τῆς τελευταίας μὲ τὴν ἀνάθεσή της σὲ πενταμελῆ ἐπιτροπὴ. Ἡ στάση τῶν ὀλιγαρχικῶν σ' αὐτὰ τὰ ζητήματα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐλέγχουν τὶς ἐπαρχίες τους καὶ νὰ ἐπηρεάζουν τὴν ἀνάδειξη τῶν βουλευτῶν, τόσο μᾶλλον πού δὲ γίνονταν κανονικὰς ἐκλογές.

Ἡ ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἴδρυσεν ἓνα ἐλληνικὸ ἐθνικὸ κράτος. Θὰ εἶχε συμβεῖ τὸ ἴδιο, ἂν εἶχε ἐπικρατήσῃ ἓνα ἀπὸ τὰ προγενέστερα κινήματα; Ἡ ἀπάντησις πρέπει νὰ εἶναι ἀρνητικὴ, κάτω ἀπὸ τὸ φῶς τῶν δεδομένων. Ὅλα τὰ προγενέστερα κινήματα ἔγιναν εἴτε μὲ ὑποκίνηση εἴτε μὲ σύμπραξη ξένης δυνάμεως. Εἶναι λοιπὸν βέβαιον ὅτι τὴν πολιτικὴ λύση θὰ τὴν ἐπέβαλε ὁ ἰσχυρότερος τῶν συνεταιρίων,

πὸν σ' ὅλες τὶς περιπτώσεις ἦταν ὁ ξένος. Αὐτὴ ἡ λύση μποροῦσε νὰ εἶναι ἡ προσάρτηση σὲ ξένο κράτος τῆς ἐπαρχίας πὸν θὰ εἶχε ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὸ ὀθωμανικὸ κράτος ἢ ἡ μεταβολὴ τῆς σὲ ὑποτελὴ ἡγεμονία ἢ ἴδρυση φαινομενικὰ ἀνεξάρτητου κράτους μὲ βασιλέα μέλος τῆς δυναστείας τῆς ξένης δυνάμεως. Σὲ ξένη βοήθεια ὑπολόγισαν καὶ οἱ ὀργανωτὲς τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 καὶ τοῦτο πίστεψαν ὅλοι ὅσοι δὲ βρίσκονταν κοντὰ στὴ μυστικὴ ἡγεσία τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας. Αὐτὴ ἡ ἐλπίδα δὲν πραγματοποιήθηκε. Ἀλλὰ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ρωσία ἔδειξε ἔμπρακτα τὴν ἀποχὴ τῆς ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἐξέγερση τὴν ὠφέλησε τελικὰ, γιατί δὲν ἀντέδρασαν οἱ δυνάμεις πὸν ἀνταγωνίζονταν τὴ Ρωσία στὴν ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Μὲ μικρὰ βήματα, ἀπὸ τὴν καχυποψία στὴν ἀνοχή, ἀπὸ τὴν ἀνοχή στὴ συμπάθεια, ἀπὸ τὴ συμπάθεια στὴ συμπαράσταση, ὄχι μία, ἀλλὰ τρεῖς δυνάμεις συνεργάσθηκαν στὴν ἴδρυση ἑνὸς ἐλληνικοῦ κράτους, ἀφοῦ βέβαια ἔλαβαν ὑπ' ὄψη καὶ τὰ δικά τους συμφέροντα, πὸν περιλάμβαναν τὴν εἰρήνευση τῆς περιοχῆς, τὴν ἀποφυγὴ σημαντικῆς μείωσης τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἀποκατάσταση μιᾶς νέας ἰσορροπίας.

Ἡ ἐθνεγερεία τοῦ 1821 ὑποστηρίχθηκε ἀποφασιστικὰ καὶ ἀπὸ τὸ φιλελληνικὸ κίνημα. Ξένοι συμπολέμησαν μὲ τοὺς προγόνους μας, βοήθησαν τὸν ἀγῶνα μὲ χρήματα, συμβουλὲς καὶ ἔργα. Ἐπὶ πλέον ἡ πίεση τοῦ φιλελληνικοῦ ρεύματος συνετέλεσε στὴ μεταστροφή τῆς πολιτικῆς τῶν τριῶν δυνάμεων, πὸν ἔγιναν «προστάτιδες», καθὼς καὶ τῶν ἄλλων. Αὐτὸν τὸν ἰσχυρὸ σύμμαχο δὲν τὸν εἶχαν οἱ Ἑλληνες παλαιότερα. Βέβαια, οἱ ἀρχὲς τοῦ φιλελληνισμοῦ εἶναι παλαιές: συγχρονίζονται μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν κλασσικῶν σπουδῶν καὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν τύχη τῶν νέων Ἑλλήνων πὸν ἐνέπνεαν αὐτές. Τὸ ρεῦμα μεγάλωσε ἔπειτα ἀπὸ τὴ δημοσίευση ἀλλεπάλληλων ἔργων ἀπὸ περιηγητὲς πὸν γνῶριζαν τοὺς Ἑλληνες ἀπὸ κοντά, διαπίστωναν τὶς ἐπιβιώσεις ἀρχαίων ἐθίμων καὶ ἰδιοτήτων καὶ συμπονοῦσαν γιὰ τὴν κατάσταση πὸν διαπίστωναν. Δραστικότερα συνετέλεσαν στὴν ἀνά-

πτυξη τοῦ φιλελληνισμοῦ ἐκεῖνοι ἀπὸ τοὺς ξένους ἐπισκέπτες πού, ἀφοῦ ἀπογοητεύονταν ἀπὸ τὴν ἀμορφωσιά, τὴν τραχύτητα καὶ ἄλλες ἀρνητικὲς ιδιότητες τῶν νέων Ἑλλήνων, ἀντιλαμβάνονταν καὶ διακήρυτταν ὅτι ὅλα αὐτὰ ἦσαν συνέπειες τῆς δουλείας. Οἱ περιηγητὲς τῶν τελευταίων δεκαετιῶν πρὶν ἀπὸ τὸ 1821 διαπίστωσαν καὶ κατέγραψαν τὴν ἀπόφαση τῶν Ἑλλήνων νὰ διεκδικήσουν τὸ ταχύτερο τὴν ἐλευθερία τους μὲ τὰ ὅπλα. Οἱ εἰδήσεις γιὰ τὸν ξεσηκωμὸ καὶ γιὰ τὶς πρῶτες ἐπιτυχίες τῶν Ἑλλήνων δικαίωσαν αὐτὲς τὶς προσδοκίες καὶ προκαλοῦσαν κύματα ἐνθουσιασμοῦ. Ἐλλοστὲ ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση δόνησε ὅλες τὶς φιλελεύθερες καρδιὲς τῆς Εὐρώπης, πὺ εἶχαν ἀπελπισθεῖ ἀπὸ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἀπολυταρχίας.

Ἡ ἑλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 κατέληξε στὴν ἴδρυση ἐνὸς κράτους πὺ ἀποτέλεσε νέον παράγοντα στὴ διεξαγωγή τῶν ἑλληνοτουρκικῶν ἀγῶνων, πὺ ἄρχισαν τὸ 1048, εἰδικότερα τῶν προσπαθειῶν πρὸς ἀπελευθέρωση, πὺ ἄρχισαν τὸ 1463, καὶ ἀκόμη εἰδικότερα τοῦ ἔργου ἀπωθήσεως τῶν Τούρκων, πὺ ἄρχισε τὸ 1821. Τὸ νέο ἑλληνικὸ κράτος ἀποτέλεσε τὸ γεωγραφικὸ καὶ πολιτικὸ χῶρο μέσα στὸν ὅποιον ἔζησε καὶ ἀναπτύχθηκε ἓνα μέρος τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀρχικὰ μικρό, ἀργότερα ὀλοένα καὶ πιὸ μεγάλο, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ καὶ ἀπὸ ὅλα τὰ νομικά, κοινωνικά, οἰκονομικά καὶ ἠθικά παρεπόμενά του. Τὸ ἴδιο πρόσφερε στὸν ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα τῶν Ἑλλήνων τὴν πολιτικὴ ἡγεσία καὶ τὴν πολεμικὴ μηχανή· ἐπίσης συνέβαλε στὴν ἐκπαίδευση τῶν ὑποδούλων.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, οἱ πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις τῶν ἐτῶν 1821 - 1829 εἶχαν καταστρέφει οἰκήματα, δένδρα, ζῶα καὶ ἄλλα κεφάλαια, ἀναλώσει συσσωρευμένο χρῆμα καὶ ἐπιβαρύνει τὸ μέλλον τοῦ νέου κράτους μὲ μεγάλο ἐξωτερικὸ χρέος. Οἱ ἐγχώριοι καὶ οἱ πρόσφυγες ἀπὸ ἀλύτρωτα μέρη ἦσαν ρακένδυτοι καὶ ἄστεγοι.

Οἱ ὑπόδουλοι ἐξακολούθησαν τοὺς ἀγῶνες γιὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγὸ μὲ τὰ μέσα πὺ εἶχαν δοκιμασθεῖ κατὰ τὸ

παρελθόν: τὴν ἐκμετάλλευση κάθε ἀδυναμίας πὸν παρουσίαζε ὁ ἐπι-
κυρίαρχος, κάθε εὐκαιρίας πὸν ἐμφανιζόταν· τὴν οἰκονομικὴ καὶ πνευ-
ματικὴ ἀνάπτυξη· τὶς ἔνοπλες ἐξεγέρσεις, στὴν Κρήτη καὶ ὅπου ἄλλοῦ
δημιουργήθηκαν κατάλληλες συνθήκες.

Ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση ἀπελευθέρωσε μόνις τὸ ἓνα πέμπτο τῶν
Ἑλλήνων. Γιὰ νὰ ἀποτιμηθεῖ σωστά τὸ ἀπελευθερωτικὸ ἔργο πὸν
ὑπολειπόταν, πρέπει νὰ ληφθεῖ ὑπ' ὄψη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ποσοστὸ τῶν
Ἑλλήνων πὸν ἔμεναν ἀκόμη ὑπόδουλοι, καὶ ἡ διασπορὰ τους: δύο
πέμπτα τῶν Ἑλλήνων ἀποτελοῦσαν τὸ ἐπικρατέστερο ἐθνικὸ στοιχεῖο
σὲ στεριανὲς περιοχὲς συνεχόμενες, πρὸς βορρᾶ τοῦ νέου κράτους,
καθὼς καὶ στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου, τὰ ὑπόλοιπα δύο πέμπτα ἀπλώ-
νονταν ὡς τὸ Δούναβη, ὡς πέρα ἀπὸ τὴν Τραπεζούντα, ὡς κοντὰ
στὸν ἄνω Εὐφράτη καὶ ὡς τὴν Κιλικία, καθὼς καὶ στὴν Κύπρο.

Ἡ δόμηση τοῦ κράτους καὶ ἡ ἐκ μέρους του παροχὴ κοινωνικῶν
ὑπηρεσιῶν στοὺς πολίτες του ἦσαν ἐπίσης πλευρὲς τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν
ἐξάλειψη συνεπειῶν τῆς μακρᾶς δουλείας. Κάθε πρόοδος σ' αὐτοὺς
τοὺς τομεῖς ἐνίσχυε τὸ κράτος ὡς παράγοντα τῆς ἀπελευθερώσεως τῶν
ἀλυτρώτων. Ἡ ἐθνικὴ οἰκονομία ἀνορθώθηκε μὲ ἐπενδύσεις κεφα-
λαίων πὸν εἰσήγαγαν Ἕλληνες ἀπὸ τὴν ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία καὶ
ἀπὸ τὶς παροικίαις τῆς Εὐρώπης καὶ τῆς Αἰγύπτου. Πλούσιοι Ἕλλη-
νες συνέβαλαν μὲ δωρεὰς καὶ κληροδοτήματα στὴν ἴδρυση τοῦ Πανε-
πιστημίου καὶ ἄλλων ἐκπαιδευτηρίων, θεραπευτηρίων καὶ ποικίλων
ἄλλων ἔργων, ἀκόμη καὶ στὴν πολεμικὴ παρασκευή.

Ἡ συνέχιση τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἔργου πὸν ὑπολείφθηκε μετὰ
τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821 ἦταν ἐπίπονη. Οἱ στόχοι δύσκολοι. Τὰ
μέσα περιορισμένα. Οἱ ἐπιλογὲς δυσχερεῖς. Οἱ ἐξωτερικὲς ἀντιδρά-
σεις καὶ πιέσεις ἀφόρητες. Τὰ περιθώρια ἐλιγμῶν στενά. Ὅμως ὅλες
αὐτὲς οἱ ἀντιξοότητες δὲν ἔβλαψαν τόσο ὅσο τὰ ὄχι ἀναπόφευκτα λάθη
ἐκτιμῆσεως, τὰ κομματικὰ κριτήρια καί, πρὸ πάντων, ὁ μεγάλος διχα-
σμός πὸν ἄρχισε τὸ 1915 καὶ συνεχίσθηκε, ἐνῶ διεξαγόταν ἡ μικρα-

σιατική έκστρατεία, πὸν θὰ συμπλήρωνε τὸ ἔργο πὸν ἄρχισαν οἱ προπάτορές μας τὸ 1821. Ἐνῶ μάλιστα οἱ ἴδιοι δὲν ἔκαμαν δύο ἐμφυλίους πολέμους, ἐνῶ μόλις εἶχε στερεωθεῖ ἡ ἐπανάσταση, πολέμους πὸν ἀνάλωσαν χρήσιμες δυνάμεις, διασπάθισαν χοῆμα καὶ ὕλικά καὶ εἶναι ἄμεσα ἢ ἔμμεσα ὑπεύθυνοι τῶν ἀτυχημάτων πὸν συσσωρεύθηκαν μετὰ τὸ 1824 καὶ λίγο ἔλειψε νὰ θάψουν τὸν ἀγῶνα; Καὶ μήπως οἱ ἐμφύλιοι πόλεμοι τοῦ Βυζαντίου δὲν ἀνοιξαν διάπλους δρόμους στοὺς Τούρκους;

Αὐτὲς οἱ ὑπομνήσεις εἶναι πικρὲς καὶ ἴσως φανοῦν ἄκαιρες σ' ἓνα πανηγυρικό λόγο. Ἐνῶ ἡ ἱστορική πραγματικότητα δὲν εἶναι ρόδινη οὔτε γλυκόπιση. Τὸ νὰ τὴν ἀντικρίζουμε ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρὲς τῆς εἶναι πράξη χρήσιμη.